
*І.І. Булига,
старший викладач Рівненського державного
гуманітарного університету*

РЕЛІГІЙНЕ ПІДГРУНТЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ НА ВОЛИНІ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Важливість релігії була постійною характеристикою національно-політичного розвитку України. Національні та релігійні питання в Україні виступали вагомим чинником політичної діяльності та виступали вагомими чинниками у процесах національного відродження та державотворення, маючи великий вплив на їх перебіг. Постійне зростання ролі релігійного і національного чинників у нинішньому суспільстві ставить нові завдання в осмисленні взаємодії цих складових в історії нашої держави.

Друга світова війна пожвавила релігійний і націотворчий аспекти суспільно-політичного життя. Це зумовлювалося об'єктивно існуючим взаємозв'язком національних і конфесійних чинників, які мали свою логіку і закономірність. Адже національні відносини, засновані на нерівності і пригніченні, завжди були об'єктом релігійного відображення, засобом посилення релігійності та зростання духовної опозиції. Саме релігійні вірування були “єдиним фактором, який може одномоментно дати якомусь народові повну спільність інтересів, почуттів і думок. Релігійний дух замінює, таким чином, одразу поступові спадкові надбання, що є необхідним для утворення національної душі” [10].

У зв'язку з приходом гітлерівців в Україну націоналісти взяли активну участь в організації місцевих органів самоуправління. Закономірно, що представниками інтелігенції у сільській місцевості були вчителі і священики, про що декларує витяг з наказу однієї з керівних ланок ОУН: “...20. Опанувати в селі учителів і священиків і запрягти їх до громадської роботи під нашою кермою... Кожна церква мусить мати, крім релігійного, ще й національний характер” [16, 22]. А волинська періодика окупаційного періоду наголошувала:

“На священника покладається обов’язок виховати релігійних, національно свідомих українців” [8]. Подібні документи вказували на стійку тенденцію політизації церкви.

У 1941 р. як греко-католицьке, так і православне духовенство співпрацювало з оунівцями щодо формування органів національної влади на периферії. Прагнення духовенства сказати своє вагоме слово у процесі розбудови місцевих органів влади – прообразу владних структур суверенної України – інколи сприймалося керівництвом ОУН упереджено. Діячі бандерівського крила організації негативно ставилися до “зазіхань” на їх пріоритет у цій справі [11, 41–42].

На окупованій гітлерівцями території, зокрема й на Волині, відновилися діяльність православних та інших релігійних громад, переслідуваних більшовиками і польськими шовіністами. Авторитет церкви і традиційне релігійне спрямування свідомості жителя Волині змушували діячів націоналістичного підпілля шукати підтримки церкви для поширення свого впливу на маси. Ще на початку німецької окупації Волині священник М.Федорчук відзначав: “Сьогодні в церкву знову зібралося дуже багато народу. Сповідалися і причащалися всі політв’язні і підпільники ОУН. З приводу присутності у церкві таких дорогих гостей я говорив відповідну промову. Нарід радіє, бо має славних лицарів!” [13, 88]. У повідомленні поліції безпеки і СД від 9 вересня 1941 р. із занепокоєнням відмічалось, що “... найбільш крайня група” С.Бандери проводить пропаганду незалежної України, використовуючи у своїх цілях релігійні свята. Так, у Луцьку відбувалось відкрите привернення до присяги бандерівців під час богослужінь [17].

Так звані свята державності, проведення яких ініціювали місцеві Національні Комітети, не відбувалися без участі Церкви. Зокрема, газета “Наші вісті” повідомляє, що “... в Любомлі 21 листопада 1941 р. в св. Богородицькій церкві була відслужена панахида за спокій душ 359 героїв – мучеників Української Армії, закатованих більшовиками під м. Базаром” [12].

На початку німецької окупації території України релігійною політикою і рішенням церковних питань займався колишній директор Бреславського Східно-Європейського інституту професор Ганс Кох, ім’я якого пов’язують з прихильністю до українського

націоналізму. Хоча він відав цими питаннями лише в перші місяці окупації, проте, на думку В.Шкаровського, його діяльність була серед тих факторів, які сприяли українському національному автокефальному церковному рухові [17]. Крім того, комісар східних регіонів А.Розенберг прагнув залучити на бік Німеччини українські національні сили і Церкву він також зараховував до них.

Однак прагнення вбачати у церкві духовний консолідуючий елемент нації наштовхнувся на низку перешкод. Однією з них була поліконфесійність, що заважала створити єдину “державну українську церкву”. Крім того християнські засади суперечили деяким положенням націоналізму, що вносило дисонанс у відносини між націоналістичним підпіллям та релігійними інституціями [11].

Відзначимо, що такі відносини мали багатовекторний характер. Зокрема, священники автокефальної орієнтації та греко-католики в основному підтримували націоналістичне підпілля; священники-автономісти не підтримували ідей націоналістів, проголошуючи свою опозиційність національним ідеям і діям самих їх речників; римо-католики, виходячи з історичних передумов, зрозуміло, були вороже налаштовані до націоналістичного підпілля, особливо після ескалації україно-польського конфлікту; протестанти у цілому дотримувались пацифістських ідей, тому позиція ОУН-УПА лишалась далекою для їх розуміння.

Як зауважує Н.Стоколос, певне сприяння окупантами автокефальному православному напряму свого часу мало на меті виокремлення національного табору в православ’ї (що означало його розділення), послаблення російських впливів на населення і здобуття прихильності тієї його частини, яка мала високий рівень української національної свідомості. Коли ж у другій половині 1942 – на початку 1943 рр. виявилось, що національно-визвольний рух в Україні, зокрема і на Волині, не піддається німецькому контролю, а ієрархія Української автокефальної православної церкви сприяє розвитку “українського сепаратизму”, то чинна влада дедалі більшу перевагу почала надавати Автономній православної церкві та підтримувати її духовенство [14, 350; 2, 18].

В.Гордієнко відзначає, що німецькі документи 1942 р. засвідчують, що Українська автокефальна православна церква безпосередньо або опосередковано реалізує українську національну

політику, яка, звичайно, суперечила загальній стратегії окупаційного режиму на українських землях: “Націоналісти прагнуть до протестантсько-православної церкви і намагаються через неї приблизити виконання своєї мрії про “самостійну Україну” [5, 115]. Зрозуміло, що німецьке донесення про події в СРСР визначало Українську автокефальну церква “ще одним інструментом української національної політики” [9, 555]. Більше того, влітку 1942 р. німецькі аналітики відзначали, що “автокефальна церква Полікарпа” дедалі більше “перетворюється у стічний басейн для усіх незадоволених українців”, відзначивши, що “церква і політичний рух” в УАПЦ “майже ідентичні” [14, 337–338].

Проте діячі націоналістичного табору по-різному вбачали майбутні державно-церковні відносини, що, насамперед, було зумовлено наявністю двох угруповань – мельниківців і бандерівців. Текст програмного документу, який вийшов з надр ОУН (Мельника) “Наші цілі”, вказує на захист співпраці “Держави з Церквою для морального виховання народу, признаючи не відділення Церкви від Держави, а взаємодоповнення їх та опіку Держави над Церквою,.. відділення Голови Церкви від Голови Держави, влади духовної від влади світської, навчання релігії тих віросповідань у школах, які не виявляють денаціоналізуючих і розкладових тенденцій” [11, 36].

Іншої позиції з питань про роль церкви у становленні національної державності дотримувалося бандерівське крило ОУН. Так, політичні постанови II Конференції ОУН (Бандери), що відбулася у жовтні 1942 р., спрямували “революційно-політичну роботу” на “опанування згори і знизу осередків суспільного, господарського, адміністративного, професійного, транспортного, культурно-освітнього та релігійного питань...”. Далі в документі відзначалося: “В релігійній політиці не зв’язуємося ні з яким релігійним культом. Стоїмо за використання всіх форм релігійного життя, за спрямування його на рейки української національної свідомості і суспільно-політичної боротьби” [11, 36].

Як стверджує О.Лисенко, для зменшення русифікаційного впливу на українське церковне життя та ліквідації чвар і групівщини учасники конференції висловилися за створення Української автокефальної церкви з патріархією у Києві. Отже, пріоритети надавалися автокефалії, суверенності національної церкви [11, 36].

На думку Н.Стоколос, весною 1942 р. німецька окупаційна влада доклала зусиль для обмеження політичної діяльності Української автокефальної православної церкви. Документи поліції безпеки та СД віддзеркалюють негативне ставлення існуючої влади до УАПЦ, кваліфікуючи її діяльність “небезпечною” [14, 342]. Такий само сценарій чекав і на УГКЦ. Зокрема, “Інструкції вермахту стосовно церкви” відзначають, що “якщо буде встановлено, що священники чи члени Греко-Католицької Церкви виступають за рух Бендери, необхідно повідомити про них у СД” [9, 562].

Об’єднання членів різних національних організацій відбувалося не за класовою ознакою, не за професійним рівнем чи соціальним добробутом, а на засадах спільної незламної ідеї національного визволення від окупантів і розбудови своєї Незалежної Соборної Української Національної Держави. Це важливе завдання могли вирішити лише національно свідомі сили, адже лише вони здатні на самопожертву в боротьбі за самостійність [7, 426]. До таких свідомих сил входили і священнослужителі. Уривок із німецьких донесень засвідчує, що у “Попільні, біля Житомира, арештовано 15 осіб, серед яких один священник, за спробу створити українську національну партію” [7, 588].

Деякі національно-свідомі політичні кола побачили у християнстві одну з основ своєї ідеології та політики. Командир “Поліської Січі” Т.Бульба-Боровець сформулював загальні гасла “Своя державність. Збройна сила. Віра Христова”, на підставі яких вироблялася політична концепція “Поліської Січі”. У ній, зокрема, відзначалось: “УПА бореться за дійсну, а не фіктивну свободу думки, слова, віри, чину кожного громадянина української держави, без різниці його національності, статі, походження і політичних та релігійних переконань...” [11, 35]. Проте, як твердить О.Лисенко, спроба формулювати ідеологічно-політичну платформу УПА на засадах релігії була за тих обставин приреченою. За нових екстремальних умов християнство не могло відігравати роль ідеологічного і політичного кредо для людей, які взялися за зброю, щоб відродити державність [11, 35].

Справжене ставлення українського православ’я до фашистського режиму виявилось, коли в 1943 р. на Волині УПА розпочинає бойові дії проти окупантів. У Рівно єпископ УАПЦ Платон, звісно,

не без погодження з адміністратором УАПЦ Полікарпом, організовує нелегальні курси військових священиків, які після їх закінчення мали перебувати в загонах українських партизанів. Зокрема, “Теренові інформації СБ ОУН про події на території воєнного надрайону за 1943 р.” містять інформацію про похорон “двох стрільців при участі військовиків та військового священика” [13, 202].

Липень 1943 р. став місяцем тяжких випробувань саме для Автокефальної церкви. У відповідь на знушання окупаційного режиму українське населення масово поповнювало ряди руху опору. Своєю незалежною позицією і захистом пастви Автокефальна церква викликала вороже ставлення до себе окупаційної влади. Про ставлення українського православ'я до окупаційного режиму свідчила і кількість жертв серед священиків у роки війни. 43 священики УАПЦ були розстріляні гестапівцями, деякі спалені живцем із жителями сіл, де вони вели пастирську діяльність [4, 69].

Після того, як бандерівці оголосили війну не лише більшовикам, гітлерівцям, польським боївкам, а й своїм колишнім соратникам, які підтримували Мельника, Церква не могла не відреагувати на такий перебіг подій. Реакція церковних ієрархів різних конфесій на протистояння у середині націоналістичного підпілля не було однозначною: ті з них, хто щиро вболівали за долю визвольних змагань, намагались припинити братовбивчу війну. Як твердить чимало дослідників, багато православних автономних священиків гинули з вини як окупантів, так і червоних партизанів, але справжній терор проти них розв'язали саме українські націоналісти. Бандерівці розгорнули масову кампанію терору проти проросійськи налаштованих священнослужителів.

Керівник Автономної православної церкви на території рейхскомісаріату митрополит Олексій посів непримиренну позицію щодо націоналістичного підпілля, яке, на його думку, провокувало додаткові репресії проти цивільного населення. 8 травня 1943 р. українські націоналісти вбили митрополита Олексія (Громадського) [6, 7].

Як наслідок існуючих суперечностей між обома церквами слід розглядати вбивство ще одного єпископа Автономної церкви Мануїла (Тарнавського). Щодо цього вбивства зауважимо, що йому

передувало донесення єпископа Мануїла у поліцію безпеки Володимира-Волинського від 5 серпня 1943 р. У ньому відзначалося, що “в Володимирі Волинському працюють два ворожі для німецького уряду українські організації, а саме: Просвіта й Церковна Рада. Під покриттям релігії і освітньої діяльності ведуть вони інтенсивну агітаційну роботу за вказівками відомого українського шовініста Архієпископа Луцького Полікарпа в напрямку здобуття повної незалежної України, яка, як сказав Архієпископ Полікарп, “є винищувана політично і господарчо німецькою окупаційною армією... Українські тайні організації під проводом Бандери... мусять витворити важке положення для німецької армії на східному фронті, щоб зі зброєю в руках вибороти для України повну самостійність.” За вказівками головного керівника тайної організації, – Архієпископа Полікарпа, який при помочі невинної культурної діяльності є добре прикритий і непідозрілий, мусять члени Просвіти і Церковної Ради дбати про бойову готовність до боротьби “проти німецьких окупантів” [15, 15]. Зміст цього “вірнопідданського” листа єпископа став відомим українським партизанам. Із соборного будинку у Володимирі-Волинському вони забрали архієрея до лісу, де за присудом партизанського суду повісили.

Представники націоналістично налаштованої інтелігенції ставили досить високі вимоги до духовенства. Особливо це стосувалося священників автономного напрямку, що зрозуміло викликало конфліктні ситуації між ОУН і автономістами протягом усього періоду окупації. Так, на початку 1942 р. часопис “Волинь” опублікував статтю В.Штуля “Годі мовчати”, яка показує роль духовенства у зміцненні й консолідації національних сил: “Маючи найвищі чесноти й авторитет серед парафіян, священнослужитель може спрямовувати їх у корисному для загальної справи напрямку.. А що ми бачимо? Поза малими винятками, духовенство далеко від виконання тих завдань. Причину цього можемо вбачати в слабкій національній виробленості одної частини нашого духовенства” [3].

На думку Ф.Гейера, з якою солідаризується арх. Августин, лише на Волині протягом літа 1943 р. 27 священників були вбиті бандерівцями [1]. У деяких випадках убивали і членів їхніх родин. Лисенко вказує, що до 1944 р. серед тих, хто загинув від рук оунівських боїв, лише на Волині було 30 священнослужителів,

зокрема митрополит Олексій (Громадський), єпископ Мануїл (Тарнавський), ігумен Загаєцького монастиря Магістріан, настоятель Кременецького собору протоієрей Федір Бркевич та настоятель Ковельського собору протоієрей Червинський [11, 45–46].

У липні 1943 р. голова Управління місії православної церкви (автономної) протоієрей Ф.Гайденко, “знаний усій Волині”, оприлюднив звернення до “Богоносного народу українського”, в якому вказував на розбрат в українському націоналістичному таборі [16, 19]. На думку автокефального духовенства, він “всю свою місіонерську працю скеровує проти Автокефальної Церкви, ганьблячи її духівництво й навіть пишучи декому погрожуючі листи” [16, 19]. На думку Ф.Гайдєнка, неспокій у краї провокують “мілкі ватажки”, які підбурюють населення проти найманців і підтримують “лісових дітей”. Автор звернення доводив, що за “один вистріл налітаючого “героя” кількома німецькими охоронними патрулями розстрілюється і нищиться вогнем поголовно вся оселя, коло якої видно було сліди “лісових дітей”. Боячись назвати справжніх винуватців таких акцій, Гайденко закликав “лісових дітей” прийти з повинною до окупаційної адміністрації” [11, 44–45]. Як твердить Лисенко, цей документ демонстрував схожість підходів сталінського і гітлерівського режимів у використанні духовенства для придушення націоналістичного руху опору. Адже фашисти, знаючи про релігійність українців, намагалися за допомогою служителів культу ліквідувати антинацистське підпілля.

Фактично всі варіанти національної доктрини розглядуваного періоду містили положення про релігійне життя, проте надавали релігійному фактору другорядного дискурсу. Причиною цього є першочергове проголошення речниками українського націоналізму політичних доктрин і гасел. Адже саме релігійне середовище містило конфліктогенний потенціал появою, насамперед, ліній протистояння у православному середовищі через юрисдикційну ситуацію, що не дало релігійному фактору змоги виконати роль інтегратора соціуму і таким чином згуртувати українську націю в єдине ціле. А моральні імперативи часто-густо розходилися з політично-задекларованими методами боротьби націоналістичного підпілля, лишалися поза межами духовної компетенції. Речники націоналістичного підпілля часто вдавалися до надмірностей у критичних оцінках діяльності

священиків Автономної церкви, що спричинило розгортання масової кампанії терору проти проросійськи налаштованих священнослужителів. Націоналісти, фактично відкинувши моральний авторитет Церкви, не погоджуючись визнати її право у сфері моральної і критичної оцінки діяльності програм і вчинків своїх речників, не змогли обійтися без релігії та вдавалися до її підтримки чи допомоги. Хоча керівники націоналістичних угруповань за умови успішності завершення своєї справи вбачали в національній церкві силу, яка здатна бути основою національної держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Арх. Августин*. Церковне життя на території окупованої України // Доповідь на церковно-громадській конференції “За други своя: Руська Православна Церква і Велика Вітчизняна війна”. Москва, 24 березня 2005 р. // [Електронний ресурс]: <http://pravoslavuye.org.ua>
2. *Борщевич В.* Волинський пом’яник. – Рівне, 2004.
3. Волинь. – 1942. – 11 січня.
4. *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: У 4-х тт. – К., 1998. – Т. 4, ч. 2.
5. *Гордієнко В.В.* Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // Український історичний журнал. – 1998. – № 3.
6. Державний архів Рівненської області Ф. Р-281. – оп. 1. – спр. 3.
7. *Здіорук С.І.* Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття. – К., 2005.
8. Костопільські вісті. – 1942. – 18 січня.
9. *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993.
10. *Лебон Г.* Психология народов и масс // [Електронний ресурс]: www.bookap.by.Ru/sociopsy/lebon/oglav.shtml
11. *Лисенко О.Є.* Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму // Український історичний журнал – 2000. – № 6.
12. Наші вісті – 1941. – 14 грудня.
13. *Сергійчук В.* Український здвиг: Волинь. 1939–1955. – К., 2005.
14. *Стоколос Н.Г.* Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). – Рівне, 2003.

15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВОУ). Ф. 3833. оп. 1. – спр. 90.
16. ЦДАВОУ. Ф. 3833. оп. 1. – спр. 43.
17. *Шкаровский В.М.* Нацистская Германия и Православная Церковь (нацистская политика в отношении Православной Церкви и религиозное возрождение на территории СССР) // [Електронний ресурс]: <http://www.krotov.info/history>

Булига І.І. Релігійне підґрунтя діяльності націоналістичного підпілля на Волині періоду Другої світової війни.

У статті розглядаються природа, механізм, спрямованість взаємодій релігійного і національного чинників, роль релігійного фактору у спробах мобілізації суспільства для політичних завдань під час Другої світової війни.

Ключові слова: релігія, конфесійний чинник, релігійний чинник, націоналізм, Друга світова війна, поліконфесійність, релігійна політика, німецька окупація, націоналістичне підпілля.

Булыга И.И. Религиозная основа деятельности националистического подполья на Волини периода Второй мировой войны.

В статье рассматриваются природа, механизм, направления взаимодействия религиозного и национального факторов у попытках мобилизации общества для политических заданий во время Второй мировой войны.

Ключевые слова: религия, конфессиональный фактор, религиозный фактор, национализм, Вторая мировая война, поликонфессиональность, религиозная политика, немецкая окупація, националистическое подполье.

Buliha I. Religious background of nationalistic underground work in Volyn during the Second World War.

In the article is considered nature mechanism the interaction of religious and national factor, the role of the religious factor in attempts of mobilization society for the political tasks during the Second World War I.

Key words: religion, confessional factor, religious factor, nationalism, the Second World War, polyconfession, religious policy, german usurpation national underground.